

วิธีการ

เปลี่ยนแปลงที่สำคัญที่สุด (msc)

: เทคนิคการใช้วิถีทัศนอย่างมีส่วนร่วม ในการติดตามและประเมินผล

ช่อมทิพย์ เมฆรักขาวนิช แคมป์ *

Insight เป็นหน่วยงานหนึ่งที่บุกเบิกการใช้วิถีทัศนอย่างมีส่วนร่วม เป็นเครื่องมือในการให้อำนาจในการตัดสินใจของบุคคลและชุมชน โดยได้ทดลองใช้ในการติดตามและประเมินผลในโครงการวิถีทัศนอย่างมีส่วนร่วมของหน่วยงานเอง

วิถีทัศนอย่างมีส่วนร่วมคืออะไร

เป็นการเรียนรู้อย่างเป็นกระบวนการซึ่งชุมชนใช้วิถีทัศนในการบันทึกนวัตกรรมและความคิดหรือประเด็นที่มีผลต่อสิ่งแวดล้อมและชุมชน (گردาดูกรอบ 1)

การที่คนในห้องถึงได้ดูสื่อถือเป็นความก้าวหน้าของโครงการอันเป็นหัวใจของวิถีทัศนอย่างมีส่วนร่วม และถือเป็นผลลัพธ์ไปในขณะเดียวกัน กล่าวคือ

- เป็นการเปิดช่องทางสื่อสารของท้องถิ่น
- เกื้อหนุนให้เกิดการพูดคุย แสดงความคิดเห็นและ
- ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนความคิด หนทางในการแก้ไขปัญหาอย่างไม่หยุดนิ่ง

นอกจากนี้ยังเป็นการกระตุ้นให้คนอื่น ๆ เข้ามาเกี่ยวข้องและช่วยคาดการณ์แนวโน้มและขับเคลื่อนประชาคมดี นี้แหละคือไฟที่ทำให้หม้อแห่งความคิดเดือดไปเรื่อย ๆ

การใช้วิถีทัศนอย่างมีส่วนร่วมในการติดตามและประเมินผล

ประสบการณ์ของ Insight ในการใช้วิถีทัศนอย่างมีส่วนร่วมเพื่อติดตามและประเมินผลโครงการวิถีทัศนอย่างมีส่วนร่วมสามารถแบ่งได้เป็น 3 ตอน

ตอนที่หนึ่ง ติดตามและประเมินผลกระบวนการวิถีทัศนอย่างมีส่วนร่วม

วิถีทัศนอย่างมีส่วนร่วมสามารถใช้นับที่ประสบการณ์ต่าง ๆ โดยบุคคลหรือกลุ่มคนที่ใช้เครื่องมือเหล่านี้ และสามารถบันทึกผลย้อนกลับซึ่งจะช่วยในการพัฒนาและปรับยุทธวิธีหรือนำไปใช้แลกเปลี่ยนกับผู้ร่วมกิจกรรมในอนาคต ผู้เข้าร่วมอบรม ผู้ให้ทุนหรือผู้มีอำนาจในการตัดสินใจ

กรอบ 1 วิถีทัศนอย่างมีส่วนร่วมฉบับย่อ

- ผู้เข้าร่วมกิจกรรมเรียนรู้การใช้เครื่องมือถ่ายทำวิถีทัศนอย่างรวดเร็วผ่านเกมและแบบฝึกต่าง ๆ
- ผู้ดำเนินการช่วยกลุ่มในการชี้ชัดและวิเคราะห์ประเด็นที่สำคัญในชุมชนโดยใช้เครื่องมือการประเมินชุมชนอย่างมีส่วนร่วม (PRA) ด้วยเทคนิคของวิถีทัศนอย่างมีส่วนร่วม
- ผู้เข้าร่วมกิจกรรมกำหนดเนื้อหาและถ่ายทำวิถีทัศน
- เมื่อถ่ายไปได้ตอนหนึ่งก็นำมาดูกันในชุมชน
- กระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ก็จะเกิดขึ้น
- ชุมชนเข้ามาเกี่ยวข้องในหลายขั้นตอนของการผลิต แต่ก็อยู่ในการควบคุมของบรรณาธิการ
- วิถีทัศนที่ถ่ายทำเสร็จแล้วสามารถนำไปใช้ในการสื่อสารทั้งแนวตั้งและแนวนราบ

* รองศาสตราจารย์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยแม่โจ้

ตอนที่สอง ติดตามและประเมินผลโครงการในระหว่างการทำงาน

เมื่อนำมาใช้ในระหว่างการทำงานวิถีทัศน์อย่างมีส่วนร่วมสามารถช่วยคนในชุมชนในการควบคุมทิศทางและพัฒนาการของโครงการ โดยนำมาใช้ในการพัฒนากรอบของผลย้อนกลับ ทั้งนี้สมาชิกในชุมชนจะมีส่วนร่วมตรวจสอบโดยแสดงความคิดเห็นต่อวิถีทัศน์ที่ชาวบ้านอีกกลุ่มหนึ่งเป็นผู้จัดทำ ซึ่งภายหลังจากแสดงความคิดเห็นเหล่านี้ สมาชิกจะนำมาดูอีกรอบหนึ่งเพื่อกระตุ้นให้เกิดการเห็นและมุมมองใหม่ (กรุณาดูกรอบ 2)

กรอบ 2 ผลงานงานแสงอาทิตย์ – โครงการพลังงานของชุมชน

โครงการของ Insight ใน Turkmenistan สมาชิกชุมชนใช้วิถีทัศน์ในการบันทึกประชุม ดังนั้นผู้หญิงซึ่งปกติไม่ได้เข้าร่วมประชุมแบบนี้ สามารถดูการประชุมที่บ้านได้แล้วแสดงความเห็นหรือข้อเสนอแนะต่าง ๆ ผ่านวิถีทัศน์ซึ่งจะนำมาฉายในชุมชนช่วงเวลายื่น ๆ อันทำให้แน่ใจได้ว่าจะมีคนได้ยินความคิดเห็นของเธอ

ตอนที่สาม ติดตามและประเมินผลความสำเร็จของโครงการวิถีทัศน์อย่างมีส่วนร่วม

ก่อนจะนำวิถีทัศน์มาเผยแพร่ต้องเอาฉบับล่าสุดไปนำเสนอ เพื่อให้เป็นที่ยอมรับจากชุมชน หากมีข้อเสนอให้เปลี่ยนแปลง ก็ใช้คอมพิวเตอร์กระเป๋าทิ้งทำทันที นับเป็นโอกาสพิเศษสำหรับชุมชนและคนส่วนใหญ่ที่จะมาดูร่วมกัน เพราะเป็นโอกาสที่จะได้พูดคุยในรายละเอียดว่า วิถีทัศน์ควรนำไปใช้อย่างไร ให้ใครดู ด้วยเหตุผลอะไร และอื่น ๆ ขณะเดียวกันก็เป็นโอกาสสำหรับเราที่จะถามเขาว่า เขาได้อะไรและยังเป็นการคาดการณ์การรับรู้ของเขาเกี่ยวกับโครงการด้วย

สิ่งที่เห็นได้ชัดก็คือ ผู้เข้าร่วมกิจกรรมกลุ่มนี้เป็นผู้นำในกระบวนการประเมินผล หลังจากได้พูดคุยกันถึงคำถามหลัก ๆ สามสี่คำถามแล้ว เขาก็จะออกไปพร้อมทั้งกล้องและไม่โครโฟน ไปสัมภาษณ์กลุ่มต่าง ๆ และผู้คนรอบ ๆ หมู่บ้าน แล้วบันทึกความเห็นที่มีต่อวิถีทัศน์ฉบับสมบูรณ์ และโครงการโดยทั่วไป เมื่อสมาชิกชุมชนถูกถามโดยชาวบ้านคนอื่น เพื่อนบ้านหรือญาติ โดยไม่มีเจ้าหน้าที่โครงการอยู่ด้วย ที่บ้านของเขาเองหรือที่บ้าน ความเห็นของเขามักจะตรงไปตรงมา

วงรอบของการสะท้อนกลับ

การสื่อสารเป็นสิ่งสำคัญของการประเมินผล เราพบว่าวิถีทัศน์ที่ผลิตในช่วงการติดตามและประเมินผลสามารถใช้ได้หลายช่องทาง

- เพื่อให้มีผลต่อนโยบายระดับชาติ และระดับภาค
- เป็นวิธีการสื่อสารกับผู้ให้ทุนและทำให้เกิดโครงการหาทุน
- ช่วยเผยแพร่กิจกรรมไปยังพื้นที่ใหม่ ๆ รวมถึงชาวบ้าน และ
- เป็นการแลกเปลี่ยนข่าวสารข้อมูลกับเครือข่ายองค์กรพัฒนาเอกชนทั่วโลกและนักวิจัย วิถีทัศน์ที่บรรลุความคิดเห็น มุมมองต่าง ๆ การประเมินผลและคำบรรยายเกี่ยวกับโครงการโดยผู้เข้าร่วมกิจกรรมเอง เป็นวิธีการสื่อสารถึงงานในโครงการต่าง ๆ ได้ดีที่สุด และโปร่งใส

การเคลื่อนย้ายได้และการเข้าถึงได้ของวิถีทัศน์ก็สามารถนำไปจ่ายนอกชุมชนได้ และรวบรวมเสียงสะท้อนกลับจากผู้คนในหมู่บ้านใกล้เคียง ร้านกาแฟริมถนนและตลาด หรือที่ทำงานของผู้วางนโยบาย การนำไปใช้ลักษณะนี้ เป็นเครื่องมือที่มีพลังในการดึงประสบการณ์ ปฏิกริยาที่ใช้ประเมินผล โดยหลักการแล้ว ตัวแทนชุมชนควรเป็นผู้นำเสนอวิถีทัศน์ต่อกลุ่มต่าง ๆ ที่พวกเขาสามารถช่วยดำเนินการให้ข้อมูลย้อนกลับต่อวิถีทัศน์ด้วย เมื่อนำวิถีทัศน์ไปจ่ายในชุมชนแรกที่ลงมือทำวิถีทัศน์ ข้อมูลย้อนกลับนี้จะเป็นประโยชน์อย่างมาก เพราะคนที่ได้เห็นว่า งานของเขามีผลกระทบบต่อคนอื่น ๆ และกลุ่มคนต่าง ๆ เป็นการเสริมพลังและเป็นประสบการณ์ที่น่าพึงพอใจสำหรับชุมชนเหล่านี้ ซึ่งหลายชุมชนมีความตระหนักถึงการเป็นคนชายขอบ พวกเขาเริ่มจะมองเห็นภาพของโลกภายนอกและรู้ว่าคนอื่นรับรู้ความคิดและความสำเร็จของพวกเขาอย่างไร (กรุณาดูกรอบ 3)

กรอบ 3

วงรอบของข้อมูลย้อนกลับที่เสร็จสมบูรณ์ : การจัดการทรัพยากรธรรมชาติในสวนที่เป็นภูเขาในทวีปเอเชีย (NORMA)

โครงการนี้ได้รับทุนจากสหภาพยุโรป (EU) Insight ทำงานร่วมกับกลุ่มคนเร่ร่อนที่อยู่บนพื้นที่สูง 4 ชุมชนในพื้นที่หนึ่งในแถบเขาหิมาลัย โดยใช้เทคนิคการผลิตวิถีทัศน์อย่างมีส่วนร่วม ชาวบ้านสามารถแสดงความคิดเห็นต่อสิ่งที่เขาเห็นว่าเป็นเรื่องสำคัญที่ควรทำวิจัยเพื่อช่วยในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสื่อสารโดยตรงกับนักวิทยาศาสตร์ ผู้กำหนดนโยบายและผู้ให้ทุนในการประชุมปฏิบัติการที่จัดขึ้น เพื่อชี้ชัดถึงการบรรลุความต้องการของพวกเขา ขณะเดียวกันก็มีการผลิตวิถีทัศน์ของการประชุมนี้ ซึ่งประกอบด้วยเนื้อหาข่าวสารจากนักวิทยาศาสตร์ขึ้น และแปลเป็นภาษาท้องถิ่นนำไปเสนอในชุมชนต่าง ๆ

การพัฒนาวีดิทัศน์อย่างมีส่วนร่วมให้เป็นเครื่องมือสำหรับติดตามและประเมินผล

เราเห็นศักยภาพของวีดิทัศน์อย่างมีส่วนร่วมในเทคนิคการติดตามและประเมินผลนี้ว่าสามารถนำเสนอ “ภาพที่หลากหลาย” ช่วยให้เทคนิคไปได้ไกลและทำให้เรื่องราวเข้าไปถึงผู้ชมทุกกลุ่ม ไปถึงชุมชนทุกส่วน รวมทั้งเด็ก ๆ ผู้เฒ่าผู้แก่ และคนที่อ่านไม่ออกเขียนไม่ได้ วีดิทัศน์มีศักยภาพมากในการเพิ่มพูนวิธีการสื่อสารของคนในพื้นที่ซึ่งมักจะเน้นภาพและเสียงอยู่แล้ว มันช่วยเชื่อมโยงเรื่องราวของ MSC ให้เข้าไปใกล้ท้องถิ่นและชุมชนของพวกเขามากขึ้น ขณะเดียวกันก็ทำให้พลังความรู้สึกเป็นเจ้าของเพิ่มขึ้นด้วย และควบคุมข้อมูลรวมไปถึงการแพร่กระจายเรื่องราวของ MSC

เมื่อผู้คนเรียนรู้วิธีใช้กล้องวีดิทัศน์ด้วยการฝึกฝนเพียงเล็กน้อย ให้เขาเล่าเรื่อง MSC ของเขาภายใต้บริบทที่เขาคุ้นเคยดีกว่าบ้านที่คิดด้วยปากกาและสมุดโน้ตซึ่งมักจะมีข้อจำกัดอยู่บ้าง กระบวนการแบบนี้สนุก เปิดเผย และผลของมันก็นำมาฉายซ้ำและทบทวนได้ทันที รวมทั้งช่วยหลีกเลี่ยงสถานการณ์ที่เจ้าหน้าที่โครงการมักจะมาพูดแทนชุมชนหรือใช้สื่อที่หลายครั้งชาวบ้านมักจะไม่ใช่

ผู้เข้าร่วมกิจกรรมทำงานร่วมกันเพื่อวางแผนถ่ายทำหนึ่ง MSC อย่างสั้น ๆ โดยใช้ story board การดูหนึ่ง MSC ในท้องถิ่นกระตุ้นให้มีผู้เข้าร่วมกิจกรรมต่าง ๆ มากขึ้นและช่วยเร่งกระบวนการในการรวบรวมเรื่องราวด้วย เพราะคนที่คัดเลือกมาร่วมมีมากขึ้นและช่วยเล่าเรื่องราวของตนเอง ทางชุมชนอาจจะช่วยกันตัดสินใจว่าเขาเรื่องใด นี่ทำให้เราได้เห็นจำนวนของผู้ลงประชามติในท้องถิ่นและทำให้เห็นความสำคัญของการประเมินผลในท้องถิ่นมากขึ้น กระบวนการนี้และเหตุผลของการเลือกเรื่องที่มีความสำคัญที่สุด สามารถบันทึกลงในวีดิทัศน์และอาจดูเพิ่มเติมเข้าไปตอนท้ายของเรื่องราวแต่ละเรื่อง การให้ชุมชนได้มีส่วนในการดูข้อมูลย้อนกลับและการเข้าไปโลกของผู้มีอำนาจการตัดสินใจ เป็นสิ่งที่สามารถทำได้ในทุกชั้นตอนของกระบวนการนี้ MSC จากประสบการณ์ของเราพบว่า นี่สามารถช่วยเพิ่มพลังของท้องถิ่นเพราะผู้คนจะได้เห็นการเดินทางของวีดิทัศน์ เรื่องราวของพวกเขาว่าไปอย่างไรรวมถึงผลกระทบที่เกิดขึ้นในระดับต่าง ๆ

นอกจากนี้การดูเรื่องราวของ MSC แทนการอ่านยังทำให้ไม่เป็นภาระกับผู้ถือกรโครงการ... ผู้บริหารและผู้มีส่วนเกี่ยวข้องทุกคนสามารถดู... เมื่อนำวีดิทัศน์ไปฉายนอกชุมชนของพวกเขาก็ช่วยให้เสียงแปล เพื่อให้เรื่องราว... วิจารณ์อย่างกว้างขวางมากขึ้นทั้งระดับท้องถิ่น... ทั่วโลก วีดิทัศน์สามารถช่วยเชื่อมโยงผู้คนกับ... เพราะสัมพันธภาพของมนุษย์อาจเกิดขึ้น... ไปด้วยกัน... แม้จะอยู่ในวีดิทัศน์... มีอำนาจในการตัดสินใจเข้าไปในพื้นที่ได้เหมือน

สิ่งที่จำเป็นสำหรับวีดิทัศน์อย่างมีส่วนร่วม

องค์กรพัฒนาเอกชนหรือแม้แต่องค์กรชุมชนต่าง ๆ ก็มีเครื่องเล่นวีดิทัศน์และบางแห่งก็มีกล้องวีดิทัศน์ด้วย เทปวีดิทัศน์สามารถสำเนาลงซีดีหรือมดีได้ง่าย และฉายผ่านคอมพิวเตอร์ กระเป๋าหิ้วหรืออินเตอร์เน็ตได้ ด้วยวิธีการนี้ วีดิทัศน์อย่างมีส่วนร่วมจึงสามารถนำพาประสบการณ์และความรู้ท้องถิ่นไปสู่เครือข่ายทั่วโลก ทำให้ผู้เกี่ยวข้องสามารถเรียนรู้ซึ่งกันและกัน

การนำวีดิทัศน์อย่างมีส่วนร่วมและ MSC มารวมกัน : กรณีตัวอย่าง

ระหว่างเดือนพฤศจิกายนถึงเดือนธันวาคม 2548 Insight ได้ทำงานร่วมกับเครือข่ายนักวิจัยและนักปฏิบัติระดับนานาชาติเครือข่ายหนึ่งชื่อ Citizenship DRC เพื่อประเมินงานของ DRC ในรอบ 5 ปีที่ผ่านมา เราจึงนำวีดิทัศน์อย่างมีส่วนร่วมและ MSC มาใช้ในการประเมินผล

กระบวนการ เริ่มจากนักวิจัย 12 คนจาก DRC มาเข้าร่วมการอบรมการผลิตวีดิทัศน์อย่างมีส่วนร่วมเป็นเวลา 2 วัน พวกเขาเรียนรู้การใช้อุปกรณ์วีดิทัศน์ผ่านเกมและกิจกรรมอย่างมีส่วนร่วม เราพูดคุยถึงถึงวิธีการ MSC และการผลิตวีดิทัศน์ที่เป็นเรื่องราวของ MSC เรื่องราวเหล่านี้สามารถสะท้อนการเปลี่ยนแปลงที่สังเกตเห็นได้ในระดับชุมชน ระดับองค์กร ระดับบุคคล หรือการเปลี่ยนแปลงอื่น ๆ จากนั้นผู้เข้าร่วมอบรมก็นำทักษะ การผลิตวีดิทัศน์อย่างมีส่วนร่วมไปใช้ กับผู้เข้าร่วมประชุมของ DRC โดยสัมภาษณ์เรื่องราวเกี่ยวกับ MSC แล้วนำมาติดต่อ พร้อมกับนำเสนอให้กับผู้เข้าร่วมประชุมทั้งหมดในวันสุดท้ายของการประชุมปฏิบัติการ ตรงนี้เป็นโอกาสที่ผู้เข้าร่วมประชุมได้ประเมินเรื่องต่างๆ และตัดสินใจว่า เรื่องไหนสำคัญที่สุดทำไมและความสำเร็จที่ได้รับคืออะไร

ผู้เข้าร่วมอบรมได้เรื่อง MSC สั้น ๆ มา 9 เรื่อง เรื่องพวกนี้เป็นเรื่องของแต่ละบุคคลจริงๆและสร้างสรรค์มาก มีทั้งที่เป็นบทบาทสมมติ ภาพวาดและภาพถ่าย นักวิจัยที่เข้าร่วมก็สนุกกับการถ่ายทำและหัวเราะกันตลอด ความง่ายของวิธีการ

MSC เข้ากันได้ดีกับวิธีการทำ story board ของเรา แต่มันแค่และ คนยังช่วยกันแปลภาษาพูดออกมาเป็นภาษาภาพ แล้วยัง กระตุ้นให้เกิดความคิดสร้างสรรค์ ทำให้เนื้อหาเข้าใจได้ง่าย ด้วย กระบวนการที่สร้างสรรค์และสนุก มันก็เลยบังคับให้ผู้คิดและ แสดงท่าทางต่างไปจากปกติในการประชุมที่เป็นทางการ ก่อให้เกิดบรรยากาศของการแบ่งปันและแลกเปลี่ยน

วิดิทัศน์เหล่านี้สามารถสื่อสารงานของนักวิจัยได้อย่างชัดเจน และเข้าใจได้ ผู้เข้าร่วมการอบรมได้รู้งานของกันและกันผ่านวิดิทัศน์สั้น ๆ และตัวหลักของการเปลี่ยนแปลงหลายตัวก็ได้รับการเน้นย้ำ

กลุ่มคนที่ได้ผ่านการอบรมการผลิตวิดิทัศน์อย่างมีส่วนร่วมต้องการจะใช้วิธีนี้ให้มากขึ้นในการวิจัยเชิงปฏิบัติการของ DRC ส่วนคนอื่น ๆ ก็เห็นคุณค่าของการผลิตวิดิทัศน์อย่างมีส่วนร่วม ที่ส่งเสริมการมีส่วนร่วมมากขึ้น ก่อให้เกิดความรู้และแสดงให้เห็นความคิดและความรู้ของท้องถิ่น นอกจากนี้ Insight ยังได้รับเชิญอย่างต่อเนื่องให้ไปสร้างศักยภาพด้านการผลิตวิดิทัศน์อย่างมีส่วนร่วมให้กับพันธมิตร DRC ทั้ง 7 ประเทศ

บทเรียนที่ได้รับ

สิ่งที่ได้เรียนรู้จากประสบการณ์ของ Insight ผนวกกับ เทคนิค MSC และการผลิตวิดิทัศน์อย่างมีส่วนร่วม มีหลากหลายดังนี้

- MSC และการผลิตวิดิทัศน์อย่างมีส่วนร่วมสามารถนำมาบูรณาการกันให้เกิดความน่าสนใจ ซึ่งจะต้องพัฒนาต่อไปในอนาคต
- ชุมชนสามารถบันทึกเรื่องราวของ MSC ได้เอง ถ้าได้อบรมและมีทักษะเล็กน้อย

• เครื่องมือการผลิตวิดิทัศน์อย่างมีส่วนร่วมสามารถนำไปใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพที่จะทำให้เกิดการให้ข้อมูลย้อนกลับกับวิดิทัศน์จากผู้มีอำนาจในการตัดสินใจ

• การบันทึกเรื่องราวของ MSC ลงวิดิทัศน์เป็นกระบวนการของการจัดประเภทและจัดอันดับเรื่องราวได้เร็วและง่าย อีกทั้งวิดิทัศน์ ยังเป็นสื่อที่เข้าถึงคนเป็นจำนวนมากได้ การพัฒนาวิธีการทำ storyboard ของ Insight ทำให้ผลิตวิดิทัศน์สั้น ๆ ที่ตีได้ง่าย ไม่จำเป็นต้องตัดต่อ และผู้มีส่วนได้ส่วนเสียหลัก ๆ ก็ได้มาดูกันอีกครั้ง

การผลิตวิดิทัศน์อย่างมีส่วนร่วมสามารถนำไปใช้ได้ผลมากในประเมินผล MSC โดยมีข้อดีดังต่อไปนี้

- ทำให้เกิดการมีส่วนร่วมอย่างกว้างขวาง
- เรื่องราวของ MSC ทำให้เกิดการพูดคุยร่วมกันได้ง่ายและเป็นไปได้ที่จะสื่อสารหรือเผยแพร่ในวงกว้าง
- วิดิทัศน์นำไปใช้กับใครก็ได้และเข้าใจง่าย ไม่ว่าจะเป็นผู้ไม่รู้อะไรก็ตาม
- ให้อำนาจผู้มีส่วนร่วมในการควบคุมเรื่องราวของเขาเอง
- มีศักยภาพค่อนข้างมากในการสร้างมิตรร่วมกันภายในชุมชน

สนใจรายละเอียดโปรดดู Davies , R. & J. Dart. (2500). The Most Significant Change Technique: a guide to use. ทางออนไลน์ได้ที่ : www.mande.co.uk/docs/MSCGuide.htm *

▶ แปลและเรียบเรียงจาก

Lunch, C. (2007). The most significant change: using participatory video for monitoring and evaluation. *Participatory Learning and Action* 56(June).

ขอขอบคุณ ดร.วิรัชศักดิ์ ปรัตติ ที่กรุณาตรวจทานการแปลและเรียบเรียง